

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Təhsil problemi üzrə respublika
Elmi-metodik mərkəzi

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

M.Ə.Əhmədov

Müəssisədə məsrəflərin operativ təhlili

(metodik vəsait)

BAKI – 2004

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Təhsil problemi üzrə respublika
Elmi-metodik mərkəzi

M.Ə.Əhmədov

Müəssisədə məsrəflərin operativ təhlili

(metodik vəsait)

Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyinin ____ _____ 2004-cü il
sayılı əmri ilə təsdiq edilmişdir

BAKI - 2004

Tərtib edən: i.e.n., dosent M.Ə.Əhmədov

Redaktor: i.e.n., dosent R.N.Kazımov

Rəy verən: i.e.n., dosent F.Hacıyev
i.e.n., baş müəllim B.Qaracayev

Metodik vəsait iqtisad fakültəsində təhsil alan tələbələr və eləcə də mütəxəssislər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	5
1. Məsrəflərin operativ iqtisadi təhlilin xarakterik xüsusiyyətləri və vəzifləri...7	
2. Məsrəflərin operativ təhlilinin təşkili və aparılması variantları.....	11
3. Material məsrəflərinin operativ təhlili	14
4. Əmək və əmək ödənişi üzrə məsrəflərin operativ təhlili	17
5. İstehsalat xidmət və idarəetmə xərclərinin operativ təhlili	22
6. Sair məsrəflərin operativ təhlili.....	24
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLARIN SİYAHISI.....	26

GİRİŞ

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı elə bir mərhələyə çatmalıdır ki, o heç də əvvəllər olduğu kimi, ehtiyacların daha da artırılması hesabına deyil, ancaq istehsalın hərtərəfli intensivləşdirilməsi yolu ilə sürətlə inkişaf edə bilər və etməlidir. Bizim fikrimizcə bu yol ölkənin iqtisadi və sosial inkişafını sürətləndirmək üçün yeganə düzgün və iqtisadi cəhətdən səmərəli yoldur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində məhsulun (işin, xidmətin) keyfiyyətinə xələl gətirmədən məhsul istehsalı və onun reallaşdırılmasına məsrəflərə ciddi qənaət rejiminin gözlənilməsi ölkə iqtisadiyyatının, o cümlədən ayrı-ayrı müəssisə və təşkilatların effektiv idarə edilməsinin zəruri şərtlərindən biridir.

Resurslara qənaət edilməsi və məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması üzrə müəyyən edilmiş tapşırıqların həyata keçirilməsində digər nəzarət formalarından fərqli olaraq operativ uçot nəzarətinin rolu böyükdür.

Operativ uçotun aparılmasının vacibliyi ondan ibarətdir ki, o bütün təsərrüfat proseslərində baş verən məlumatları növbə, iş günü ərzində əks edir. Operativ rəhbərlik müəssisənin ayrı-ayrı bölmələrinin işini əlaqələndirmək və istehsal prosesinin fasiləsizliyini nizama salmaq üçün gündəlik (növbəlik) plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi gedişinə sisteməlik nəzarətin aparılmasını tələb edir. Belə bir nəzarətin həyata keçirilməsi və operativ rəhbərliyin yüksək səviyyəsi yalnız gündəlik təsərrüfat proseslərini əks etdirən operativ uçotun köməyi ilə mümkündür. Operativ uçotun səmərəliliyi onun məlumatlarının operativ iqtisadi təhlilin mənbəyi kimi istifadə etdikdə yüksəlik. Operativ təhlil olmadan yüksək keyfiyyətin planlaşdırılmaya, uçota və nəzarətə nail olmaq olmaz.

Operativ təhlilin köməyi ilə istifadə olunan norma və normativlərin reallığı və optimallığı, istehsalın təşkilati-texniki səviyyəsinin müasirliyi təyin edilir.

1. Məsərəflərin operativ iqtisadi təhlilinin xarakterik xüsusiyyətləri və vəzifələri

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində respublikanın sosial iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi elmi texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istehsal prosesində hərtərəfli istifadə edilməsini, iqtisadiyyatın daha da intensiv inkişaf etdirilməsi və idarəetmədə iqtisadi amillərin rolunun yüksəldilməsini tələb edir. Bununla əlaqədar olaraq müəssisənin idarəetmə funksiyalarını icra edən vəzifəli şəxslər qarşısında çox mühüm vəzifələr durur. Onlardan biri də operativ informasiya almaq məqsədilə müəssisənin plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinin gündəlik sisteməlik təhlilini təşkil etməkdən ibarətdir.

Operativ iqtisadi təhlil iqtisadi proseslərin gündəlik tədqiqi və göstəricilər sisteminin köməyi ilə müəssisə və təsərrüfat subyektləri və onların bölmələrinin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin obyektiv xarakterizə edərək, istifadə edilməmiş təsərrüfat daxili ehtiyatların aşkar edilməsi və operativ idarəetməni yaxşılaşdırmaqdan ibarətdir. Operativ iqtisadi təhlil nəticəsində istehsalın bütün sahələrində (sexlərdə, briqadalarda, ayrı-ayrı iş yerlərində və s.) istifadə edilməmiş ehtiyat mənbələri aşkar edilir. Bu təhlilin əsas məqsədi təhlil olunan hissəvi göstəricilərin və onlar haqqında olan məlumatların plan, normativ, smeta göstəricilərindən olan kənarlaşmaları vaxtında aşkar etməkdən ibarətdir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində məhsulun (işin, xidmətin) keyfiyyətinə xələl gətirmədən məhsul istehsalı və onun reallaşdırılmasına məsərəflərə ciddi qənaət rejiminin gözlənilməsi ölkə iqtisadiyyatının, o cümlədən ayrı-ayrı müəssisə və təşkilatların effektiv idarə edilməsinin zəruri şərtlərdən biridir. Qənaət rejimi əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə, məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasına, təsərrüfatın iqtisadi potensialının yüksəldilməsinə, sahibkarın xüsusi kapitalın artmasına güclü təsir göstərən əsas amillərdən biridir. Qənaət rejiminin əsas tələblərindən biri məhsul istehsalı və satışı proseslərində mövcud maddi, əmək, maliyyə və təbii resurslardan məqsədyönlü

və qənaətlə istifadə edilməsidir. Qənaət rejiminin həyata keçirilməsi o deməkdir ki, təsərrüfatı elə idarə etmək, elə təşkil etmək lazımdır ki, az məsrəflərlə daha yüksək nəticələr əldə etmək mümkün olsun.

Müasir şəraitdə qənaət rejiminin həyata keçirilməsinin hər tərəfli stimullaşdırılmasının genişləndirilməsi respublika iqtisadiyyatının intensivləşdirilməsinin əsas amillərindən biridir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində mənfəətlə işləməyən müəssisələrin yaşaması, fəaliyyətlərinin davam etdirilməsi qeyri mümkündür. Mənfəət reallaşdırılan məhsulun (işin, xidmətin) satış qiyməti ilə onun tam maya dəyəri arasındakı fərq kimi təyin edilir. Məhsul (iş və xidmətlər) mallr üçün satış qiymətləri istehsal müəssisələrinin arzu və istəklərindən asılı olmayaraq, bəzən də malalanların diktəsi ilə formalaşan indiki şəraitdə qiymətlərin yüksəldilməsi hesabına mənfəətin əldə edilməsi və çoxaldılmasında istehsalçının imkanları çox məhduddur. Bunun əksinə olaraq istehsala məsrəflər və məhsulun (iş və xidmətin) maya dəyəri müəssisə tərəfindən idarə olunan göstəricilər sırasına daxildir. Deməli məhsul istehsalı və onun reallaşdırılmasına məsrəflərə qənaət təsərrüfat subyektlərində sahibkar mənfəətinin çoxaldılması, mənfəətdən büdcəyə çatması vergi və rüsumların artırılması üçün başlıca ehtiyat mənbəyidir. Beləliklə, məsrəflərə qənaət müəssisə, onun əmək adamlarının, investorların, təsisçilərin və mənfəətdə payı olan dövlətin maddi marağını təmin edən problemlərdən biridir. Bu səbəbdən də məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinə daxil edilən məsrəflər dövlət tərəfindən tənzimlənir.

İstehsal məsrəflərinin operativ iqtisadi təhlilinin məzmunu məhsul istehsalına dair gündəlik tapşırıqların yerinə yetirilməsini təyin etməkdən ibarətdir. eyni zamanda o, gün, həftə, dekada və ay ərzində faktiki əmək, pul, material məsrəfləri üzrə normalardan kənarlaşmalara təsir edən amilləri aşkar edir. Beləliklə, istehsal məsrəflərinin operativ iqtisadi təhlilinin əsas məqsədi müəssisənin istehsal prosesinə, məhsul istehsalının gedişatına operativ nəzarət etməkdən ibarətdir. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün istehsal məsrəflərinin operativ təhlilinin qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

1. Material, əmək və pul resurslarından səmərəli istifadə etməklə operativ uçot nəzarəti əsasında planların yerinə yetirilməsini öyrənmək və ona qiymət vermək;

2. Müəssisənin bütün sexlərində və sahələrində işçilər tərəfindən texniki normalara əməl olunmasını və yerinə yetirilmiş işlərə nəzarət edilməsini təkmilləşdirmək;

3. İlk sənədləşmənin operativ iqtisadi təhlilin tələblərinə uyğun olaraq tərtib olunması, faktiki işlərin həcmnin və məsrəflərin miqdarının planla müqayisədə artması və azalması səbəblərinin təyin edilməsi və qiymətləndirilməsi;

4. Müəssisənin mövcud texniki – təşkilati inkişaf səviyyəsinə uyğun tətbiq olunan texniki normaların gerçəkliyini və optimallığını yoxlamaq, köhnəlməsini təyin etmək;

5. İstehsal prosesinin normal gedişatını təmin etmək məqsədilə hazırlanan təşkilati – texniki tədbirlər planının yerinə yetirilməsinə operativ nəzarət etmək;

6. İlk sənədləri vaxtında və düzgün tərtib etmək, yerinə yetirilmiş işlərin, iş vaxtının və tarif stavkalarının plan normalarına uyğun olmasına nəzarət etmək, plandan (normadan) artıq material, əmək və pul resurslarının sərfinə nəzarəti gücləndirmək;

7. Normalardan kənrələşmələri səbəbləri üzrə qruplaşdırılmaqla ilk sənədlərin işlənməsini mexanikləşdirmək və sair.

Operativ iqtisadi təhlilin düzgün təşkili və aparılması, təhlil prosesinə cəlb edilmiş mənbələrin məzmunundan, tərkibindən və məqsədəuyğun istifadə edilməsindən xeyli dərəcədə asılıdır.

İstehsal xərclərinin operativ gündəlik təhlili işində ilk sənədlərdən, operativ planlaşdırma materiallarından, normativlərdən, iş vaxtına dair məlumatlardan, materiallardan, yanacaqdan və s. istifadə normalarından, sexlər üzrə ümumi məsrəfə dair smetalardan və informasiya nəticələrindən istifadə olunur.

Material ehtiyatlarının azaldılması səbəbləri, onların istehsalda artıq sərf

edilməsi, xarab olması üzündən itkilərə yol verilməsi, brak məhsulun düzəldilməsinə material və əmək sərfi və s. hallar olduqda, onda gündəlik iqtisadi təhlilin mənbələri kimi kəsmə vərəqələri formasında sənədlərdən, materialların itkisi və zay edilməsi haqqında aktlardan istifadə olunur.

İstehsal xərclərinin operativ iqtisadi təhlilində həmçinin müəssisənin və onun ayrı-ayrı sexlərin işçilərinin və bütün sənaye istehsal heyətinin orta siyahı onların əmək məhsuldarlığı, orta əmək haqqı, satılmış məhsulun həcmi və keyfiyyətinə digər göstəricilərin əks olunduğu ilkin informasiya mənbələrindən də istifadə etmək olar.

Tədqiqat apardığımız müəssisədə operativ iqtisadi təhlilin aparılması üçün başlıca məlumat mənbələrini naryadlar, material, enerji, əmək haqqı sərfi üzrə həftəlik, dekadalıq, aylıq hesabatlar, brak məhsul haqqında aktlar, inventarizasiya nəticələrinə dair materialları, kalkulyasiya cədvəlləri və digər mənbələr təşkil edir.

Bütün göstərilən ilkin məlumatlar əsasında müəssisənin gündəlik, 5 günlük, həftəlik, 10 günlük və aylıq təsərrüfat fəaliyyəti təhlil edilir və nəticələri operativ qaydada qiymətləndirilir.

İstehsal məsrəflərinin operativ iqtisadi təhlilinin əsas əlamətləri: qısa bir dövr üçün plan tapşırıqlarının reallığını, gərginliyini, həyata keçirilməsinin mümkünlüyünü, mümkün olan şəraitdə isə effektivliyini təyin etmək; ilkin sənədləşdirmədə verilən informasiyanı təhlil etməklə planların yerinə yetirilməsinə təsir göstərən amilləri və hər bir amilin təsir dərəcəsini təyin etmək; onların səbəblərini öyrənmək; sexlərdə, istehsal sahələrində, briqadalarda və bütövlükdə müəssisə üzrə istifadə olunmamış daxili ehtiyatları operativ qaydada aşkar etmək; nəhayət təhlilin nəticələrinə istinad etməklə müvafiq təşkilati – texniki tədbirlərinin həyata keçirilməsini təmin edən idarəetmə qərarları hazırlamaqdır.

Plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinin təyin edilməsi, ehtiyatlar sərfinə məsrəf normalarından və plandan kənarlaşmalar haqqında signal məlumatlarının alınması operativ iqtisadi təhlilin aparılmasında olduqca səmərəlidir.

Bununla belə plandan kənarlaşmalar haqqında siqnallar təhlil üçün kifayət etmir. İstehsal məsrəflərinin operativ iqtisadi təhlili zamanı həmçinin faktiki kənarlaşmalara təsir edən ayrı-ayrı amilləri və bu amillərin təsir dərəcəsini öyrənmək olduqca zəruridir. Bütün bunlarla yanaşı istehsal məsrəflərinin operativ iqtisadi təhlili həm də plandan kənarlaşmaların əmələ gəlməsinin səbəblərini və məsul şəxsləri aşkar etməyi tələb edir.

Məhsul istehsalı müəssisənin ayrı-ayrı sexlərində, bölmələrində, briqadalarında həyata keçirilir. Ayrı-ayrı sexlər və sahələr üzrə plan tapşırıqlarının yerinə yetirilməsini bilmədən, briqadaların işi ilə tanış olmadan müəssisənin işinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş əməli tədbirlər görmək mümkün deyildir. Ona görə də müəssisələrdə plnların yerinə yetirilməsini ayrı-ayrı sexlər, sahələr və briqadalar üzrə təyin etmək məqsədəuyğundur. Bu, xüsusilə kollektiv əməyin təşkilində, istehsal məsrəflərinin müxtəlif formalaşması yerlərində operativ təhlilin təşkilində, məsrəflər üzrə qənaətin təyin olunmasında çox vacibdir.

Göstərilmiş hədudda istehsal prosesi üzrə planların yerinə yetirilməsi, eyni zamanda məhsul istehsalında ayrı-ayrı xərc maddələri üzrə məsrəflər normalarına əməl edilməsi kimi əməliyyatların yoxlanması hesabat dövrünün sona çatmasını gözləmədən gündəlik olaraq həyata keçirilməlidir. Bununla yanaşı müəssisənin işinin yaxşılaşmasının, onun gələcək inkişafının təmin olunmasının əhəmiyyətli funksiyalarından biri də müəyyən hesabat dövrləri ərzində, ilk növbədə keçən hesabat ayında müəssisənin işinin yekunlarının yoxlanması və operativ təhlili hesab edilir. Lakin böyük dövrlərdə (ay, kvartal, il) müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin yekunlaşdırılması, istehsal məsrəflərinin həmin dövrdə təhlil edilməsi yalnız müəssisənin perspektiv inkişafına kömək edə bilər, müəssisədə operativ rəhbərlik məqsədinə xidmət edə bilməz.

Bütün bunlara istinad etməklə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, istehsal məsrəflərinin operativ iqtisadi təhlilinin predmetini gündəlik və ay ərzində planların yerinə yetirilməsi, plandan və məsrəflər normalardan kənarlaşmaların aşkara çıxarılması, onlara təsir edən amillərin təyin edilməsi və bu amillərin

təsir dərəcəsinin hesablanması, habelə təhlil nəticəində müəssisənin ayrı-ayrı sexləri, sahələri və briqadaları üzrə istifadə edilməmiş təsərrüfatdaxili ehtiyatları aşkara çıxartmaqdan ibarətdir.

İstehsal məsrəflərinin operativ iqtisadi təhlili – daimi, obyektiv, zəruri və həqiqi, elmi əsaslandırılmış səmərəli təsərrüfatçılıq metodudur. İstehsal məsrəflərinin operativ iqtisadi təhlilinin başlıca xüsusiyyətlərindən biri onun fəaliyyət sferasının daimi olaraq genişlənməsidir ki, bu da müxtəlif analitik işlərin görülməsi üçün işçilərin sayının artırılmasını, təhlil işinin səmərəli olmasını tələb edir.

2. Məsrəflərin operativ təhlilinin təşkili və aparılması variantları

Sənaye məhsulunun maya dəyəri müəssisə və təsərrüfat subyektlərinin təsərrüfat fəaliyyətini keyfiyyətcə xarakterizə edən əsas iqtisadi göstəricilərdən biridir. Məhsulun maya dəyərinin səviyyəsinə müxtəlif amillər – material tutumu, əməktutumu məsrəf tutumu və d. amillər təsir göstərir. Maya dəyəri göstəricisi isə öz növbəsində mənfəət və rentabellik kimi mühüm göstəricilərə bilavasitə təsir göstərir. Hazırkı dövrdə məhsulun maya dəyəri göstəricisi əsas göstəricilər sırasına daxil olmasa da, məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması müəssisə və təsərrüfat subyektlərinin qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biridir. Son zamanlar idarəetmə işlərində sənaye məhsulu maya dəyərinin təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir. Bununla belə o, əsasən aylıq hesabat və müəyyən vaxt ərzində toplanılan icmal məlumatlar əsasında aparılır. Bu isə iqtisadi təhlilin başlıca vəzifəsi olan həqiqiliyi, düzgünlüyü tam təmin etmir. İstehsal prosesinə operativ təsir göstərilməsi üçün məhsulun maya dəyəri gündəlik olaraq təhlil edilməlidir. Məhsulun maya dəyərinin operativ iqtisadi təhlilinin nəzəri əsasları son illərdə sürətlə inkişaf etdirilmişdir. Müasir dövrdə maya dəyərinin operativ iqtisadi təhlili iki əsas variant üzrə aparılır.

Birinci variantın məzmunu ondan ibarətdir ki, məhsulun maya dəyərinin

kalkulyasiya maddələri üzrə müəyyən edilməsi əsasında məhsul vahidinin faktiki maya dəyəri plan maya dəyəri ilə müqayisə edilir. Belə bir təhlil yalnız bir növ məhsul istehsal edən müəssisələrdə asanlıqla aparılır. Bu zaman sexlər tərəfindən təqdim edilən raportlar əsasında xərc maddələri üzrə məsrəflərin uçotu və təhlili aparılır. Gün ərzində məsrəflərin ümumi miqdarını faktiki buraxılmış məhsulun miqdarına bölməklə, bu vahidin faktiki maya dəyəri müəyyən edilir. Kalkulyasiya maddələri üzrə faktiki məsrəfləri plan məsrəfləri ilə müqayisə edərək kənarlaşmalar aşkar edilir. Bu zaman bu və ya digər maddələr üzrə artıq xərclənmə ayrı – ayrılıqda öyrənilərək, gələcəkdə bədxərcliyin aradan qaldırılması üçün tədbirlər görülməsini tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, məhsulun maya dəyərinin operativ təhlilinin bu variantında bitməmiş istehsal qalıqlarının dəyişilməsi hesaba alınmır, ümumistehsalat və ümumtəsərrüfat xərcləri və qeyri-istehsal xərcləri plan həcmində məhsulun faktiki maya dəyərinə daxil edilir. Belə ki, onların məbləğini gündəlik müəyyən etmək demək olar ki, mümkün deyildir.

Adlarını çəkdiyimiz çatışmamazlıqlar gün ərzində məhsul vahidinin maya dəyərinin düzgün müəyyən edilməsini çətinləşdirir. Bundan başqa aşkar edilən plan maya dəyəridən kənarlaşmalar səbəbləri üzrə göstərilmir. Ona görə də istehsala məsrəflərinin operativ təhlilinin təşkilinin ikinci variantı daha mütərəqqi forma sayılır.

Onun məzmunu məhsul vahidinin maya dəyərini kalkulyasiya etmədən istehsal olunmuş məhsullar üzrə mövcud normalardan gündəlik kənarlaşmaların aşkar edilməsidir.

Məsrəflərin operativ təhlilinin bu variantının tətbiqi üçün əsas şərt müəssisə və təsərrüfat subyektlərində istehsal məsrəfləri uçotunun normativ metodunun tətbiq edilməsidir.

Tədqiqat apardığımız müəssisədə istehsal məsrəfləri uçotunun normativ metodunu tətbiq etməklə məsrəfləri operativ təhlilinin ikinci variantından istifadə edilir. Bu variantdan istifadə etməklə müəssisədə istehsal olunmuş məmulatlar üzrə normativ maya dəyəri üzrə normativ kalkulyasiyanın tərtib

olunması xammal və materiallar, əmək haqqı və digər müstəqim xərclər haqqında dəqiq məlumat almağa imkan verir. Bundan başqa o, həmçinin ayrı-ayrı məsrəf maddələri üzrə kənarlaşmaları, onların səbəbləri və müqəssirlərin müəyyən edilməsinə və kənarlaşmaların miqdarının məhsul istehsalı planının yerinə yetirilməsi ilə əlaqələndirilməsinə kömək etməlidir.

Məsrəflərin operativ təhlilinin ikinci variantında kənarlaşmaların səbəbləri və müqəssirləri üzrə müəyyən edilməsinə ilkin sənədləşmə kömək etməlidir. Onun əsasında gündəlik, bəzən də 5 günlük, həftəlik və ya dekadalıq kənarlaşmaların uçotu cədvəli tərtib edilir ki, orada da kənarlaşmaların səbəbləri və müqəssirlər göstərilir. Kənarlaşmalar sexlər, briqadalar və xidmət bölmələri üzrə ayrıca uçota alınmalıdır ki, bu da məhsulun maya dəyərinin müəssisədaxili operativ təhlilini təşkil etməyə və ayrı-ayrı istehsal vahidləri - briqada və bölmələri üzrə kənarlaşmaların səbəblərini müəyyən etməyə imkan verir. Bir çox müəssisə və təsərrüfat subyektlərində uçotanalitik işlərin mexanikləşdirilməsinin aşağı səviyyəsi maya dəyərinin operativ iqtisadi təhlilinin aparılma müddətini gecikdirir.

İnformasiya bazasının hətta ideal təşkili və normalardan kənarlaşmaların gündəlik təhlili üzrə əməktutumu işlərinin yüksək səviyyədə mexanikləşdirilməsi zamanı belə böyük kənarlaşmalar mövcuddur. Bütün bunlar məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinin operativ təhlilinin səmərəliliyini və təsirliliyini aşağı salır. Bizə elə gəlir ki, operativ təhlilin aparılmasında və kənarlaşmaların aşkar edilməsində ən böyük müvəffəqiyyətlərə yalnız sənayenin ayrı-ayrı sahələrində təsərrüfat vahidlərində operativ təhlili düzgün təşkil etməklə nail olmaq olar.

Beləliklə, məhsulun maya dəyərinin operativ təhlili hər bir sənaye sahəsində özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Onun aparılma metodikası istehsalın və əməyin təşkili spesifikasiyasından, istifadə edilən əsas və köməkçi materialların xarakterik xüsusiyyətlərindən, onlardan istifadə texnologiyalarından, məmulatların nomenklatura və mürəkkəbliyindən asılıdır.

3. Material məsrəflərinin operativ təhlili

Bazar iqtisadiyyatının keçid şəraitində materialtutumunun aşağı salınması üçün daha mütərəqqi və hərtərəfli konstruktor qərarlar qəbul edilməli, texnoloji proseslər təkmilləşdirilməli, qənaətli material növlərindən istifadə miqyaslarını artırmalı, təkrar xammaldan kompleks istifadə edilməsi yaxşılaşdırılmalıdır.

Material məsrəflərinin operativ təhlili ilk növbədə faktiki istehsal edilmiş məhsulun həcmi nəzərə alınmaqla məsrəf normaları ilə müqayisədə faktiki material məsrəfinin normadan kənarlaşmasını aşkar edir. Bu kənarlaşmalar natural və dəyər göstəricilər üzrə göstərilməklə ayrı-ayrı istehsal sahələrində material məsrəflərinə miqdar və qiymət amillərinin təsiri asanlıqla təyin edilir.

Qeyd etdiyimiz kimi, sənayedə material məsrəflərinin operativ təhlilinin təşkili özünün sahə, texnoloji, təşkilati və digər spesifik fərqləndirici cəhətlərinə malikdir.

Material məsrəflərinin operativ təhlilinin təşkilinin ilk şərti istehsalın texnoloji inkişaf səviyyəsinə uyğun normativ bazanın yaradılmasından ibarətdir.

Materiallardan istehsal prosesində istifadə edilməsinə dair informasiyanın gündəlik operativ təhlilinin aparılması üçün normativ məlumatdan başqa, onların faktiki sərfi haqqında məlumatları, onların keyfiyyəti və parametrlərini xarakterizə edən sertifikatlarda verilən məlumatları da bilmək lazımdır. Bildiyimiz kimi, sənayedə material məsarifini müəyyən edən sənəd silinmə aktlarıdır.

Tədqiqat apardığımız müəssisədə materiallardan istifadənin operativ təhlilini aşağıdakı cədvəlin məlumatları əsasında nəzərdən keçirək.

Cədvəl məlumatlarından görünür ki, tədqiqat apardığımız müəssisədə əsas materiallardan istifadə 88,6 faiz (1959/2200x100) olmuşdur. Mültəq məbləğdə -250 mln manat material (2200-1950) az məsrəf edilməklə, bu ay üçün istehsal proqramı müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmişdir. Köməkçi materiallardan

Materiallardan istifadənin operativ təhlilinə aid cədvəl

1 saylı cədvəl
(mln manatla)

Məsrəf maddələri	Ay ərzində təsdiq edilmiş plan üzrə	Orta hesabla bir dekada üçün plan məsrəfləri	Ayn əvvəlindən artan yekunla faktiki			Cəmi ay ərzində faktiki	Plandan kənarlaşma (+,-)
			I dekada	II dekada	III dekada		
Bütövlükdə müəssisə üzrə:							
a) əsas materiallar	2200	650	600	750	600	1950	-250
b) köməkçi materiallar	4600	1600	1850	1900	1050	4800	+200

istifadə isə 104,3 faiz ($4800/4600 \times 100$) olmuşdur. Nəzərdə tutulduğundan +200 mln manat çox köməkçi materiallar məsrəf edilmişdir.

Sənayedə materiallardan istifadənin operativ təhlili üçün «material məsrəfləri üzrə kənarlaşmaların analitik uçotu kartoçkalarından geniş istifadə edilir.

Material məsarifi haqqında məlumatların operativ təhlili aparıldıqdan sonra, alınmış nəticələr sistemləşdirilməklə hesabat ayının fonunda kənarlaşmalar barədə müvafiq qərarların qəbul edilməsi üçün müəssisənin baş mühəndisinə təqdim edilir.

Material məsrəfləri üzrə kənarlaşmalar haqqında qərarların işlənməsində materialların normadan artıq sərf edilməsinin səbəblərinin aradan qaldırılmasına xüsusi fikir verilməlidir. Belə ki, normadan artıq material sərfi bəzi hallarda xarici amillərin (sifarişçinin tələbi ilə smetada müəyyən dəyişikliklərin edilməsi, material tutumunun xüsusi çəkisinin dəyişilməsi, materialların keyfiyyəti və parametrlərin dəyişilməsi və s.) təsiri nəticəsində də ola bilər.

Qabaqcıl sənaye müəssisələrində, o cümlədən tədqiqat apardığımız müəssisədə material məsariflərinin müəyyən olunmuş normalardan kənarlaşması əksər hallarda çox böyük həcmdə olmur. Ona görə də materiallardan istifa-

dənin operativ təhlilini hər bir məmulat üzrə işlənilib hazırlanan material sərfi normalarının təhlilindən başlamaq lazımdır.

Material tədarükü və onlardan istifadənin operativ təhlilinin başlıca məqsədi material təchizatı və material məsrəfləri üzrə kənarlaşmaları operativ qaydada aşkar etməklə yanaşı onların baş verməsi səbəblərini dərhal aradan qaldırmaq üçün operativ qaydada əməli tədbirlər görməkdən ibarətdir.

Material təchizat və onlardan istifadənin operativ təhlili operativ uçot məlumatlarından, limit-zabor cədvəllərindən, limitdən artıq material buraxılışı üçün tərtib edilən signal tələbnamələrindən və s. operativ informasiya mənbələrindən istifadə etməklə aparılır. Bu zaman başlıca olaraq müəssisə kollektivinin fəaliyyətindən asılı olan və olmayan səbəblərdən bu və ya digər obyektə, bu və ya digər işin görülməsinə normadan artıq material məsrəflərinin miqdarı təyin edilir.

Sexə daxil olan materiallar, məmulat və konstruksiyalar kəmiyyət və keyfiyyətcə yoxlanıldıqdan sonra sex rəisi tərəfindən qəbul edilir və çek talon üzrə hesablama aparır, çekin kötüyü sex rəisində qalır.

Material resursları məsrəflərinin planlaşdırılması və iş yerlərinə gətirilməsinin çek sistemi sexlərdə material sərfinə operativ nəzarət işində, obyektin materialtutumunun azaldılması işində, hər bir fəhlənin yaradıcılıq təşəbbüsünün artmasında, baha materialın ucuz materialla əvəz edilməsi, saxlama və istifadə zamanı itkilərin azaldılmasında kollektivin məsuliyyətinin yüksəldilməsində böyük rol oynayır. Bu halda material məsrəflərinin operativ təhlili bu işdə daha çox maddi marağı olan sexin əmək kollektivi tərəfindən texnoloji prosesləri icra edən zaman aparılır və materiallardan qənaətlə istifadə edilməsi üçün dərhal təxirə salınmadan təsirli tədbirlər görülür.

4. Əmək və əmək ödənişi üzrə məsrəflərin operativ təhlili

Sənaye müəssisələrində əmək ödənişi üzrə məsrəflər ümumi məsrəflərin strukturunda çox da böyük xüsusi çəkiyə malik olmasa da, material məsrəflərindən sonra onlar ikinci yer tutur. Müəssisələrdə əmək haqqı fondu sərfinin operativ təhlilinin təşkili ayrı-ayrı sexlərin işçilərinin əməyin ödənilməsi uçotunun xüsusiyyətindən asılıdır və idarəetmənin müxtəlif səviyyələrində bu məsələlərin müxtəlif cür həll edilməsini tələb edir.

Müəssisənin mühəndis – texniki işçilərinin və xidmətçi heyətinin və xidmət bölmələri işçilərinin əməyinin ödənilməsinin operativ təhlili nisbətən sadə və asan hesab edilir. İşçilərin bu kateqoriyaları üçün əməyin ödənilməsinin mükafatlı- vaxtamuzd forması müəyyən edilmişdir. Ona görə də əmək haqqı məsrəflərinin operativ təhlili zamanı bu qəbildən olan işçi heyətinin əmək haqqı üzrə kənarlaşmalar və biznes planında nəzərdə tutulan vəzifə maaşlarının gözlənilməsinə nəzarət edilməklə məhdudlaşır. Bu halda əmək haqqı üzrə gündəlik kənarlaşma işçilərin faktiki plan sayı arasındakı fərqi mövcud kateqoriyalar üzrə işçilərin orta gündəlik əmək haqqına vurmaqla müəyyən edilir. Bu zaman əmək haqqı ödənilməyən xəstəlik və digər səbəblər üzündən olan boşdayanmalar əmək haqqı fonduna təsir göstərir.

İstehsala məsrəflərin operativ iqtisadi təhlil sistemində əmək haqqının operativ iqtisadi təhlili xüsusi yer tutur. Əmək ödənişi fondundan istifadənin operativ təhlilinin nəinki mühasibat uçotu məlumatları üzrə aparılmalıdır, eyni zamanda planın yerinə yetirilməsi gedişində formalaşan yazılı və şifahi məlumatlardan da istifadə etmək zəruridir.

Təhlil prosesində aşkar etmək lazımdır ki, əmək ödənişi fondu üzrə məsrəflər məhsulun maya dəyərinə, həmçinin maddi-stimullaşdırma fondunun başlıca mənbəyi olan mənfəət planının yerinə yetirilməsinə necə təsir göstərir.

Əmək ödənişi fondundan istifadənin operativ təhlili zamanı ona təsir göstərən amillər və onların təsir dərəcəsi öyrənilir. Bu amillərə istehsalın qeyri-ahəngdarlığı, brak məhsula və boş dayanmalara görə əmək haqqının ödənil-

məsi, iş vaxtından artıq işə görə, gecə növbəsində bayram və istirahət günlərində işləmələrinə görə, planda nəzərdə tutulmayan digər işlərinə izahına görə verilən əmək haqqları misal ola bilər. Əmək haqqının artıq xərclənməsinə həm də müəssisədə fəhlələrin dərəcələrinə görə müvafiq işlərlə təmin olunmaması da təsir edə bilər. Eyni zamanda əmək ödənişi fondundan istifadəyə təsir edən amillərdən biri də texnoloji intizamın pozulması və həm də əmək haqqının texniki normalaşdırılmasında olan nöqsanlardır.

Əmək ödənişi üzrə operativ iqtisadi təhlilin əsas vəzifəsi əmək haqqı üzrə plandan olan kənarlaşmaların aşkar edilməsi və onların səbəblərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, tikinti müəssisələrinin əmək ödənişi fondu sərfinin operativ təhlili marşrut vərəqələri əsasında müvəffəqiyyətlə aparıla bilər. Marşrut vərəqələrindən başqa müəssisənin mühasibatına tikinti sahələrində əməyin bölgüsü üzrə mövcud texnoloji sxemdə olan hər cür kənarlaşmalar haqqında məlumatlar daxil olmalıdır.

Məhsulun maya dəyərinin tərkibində əmək haqqı məsrəfləri üzərində operativ nəzarətin gücləndirilməsi üçün toplayıcı sənədlərin əvəzinə tikinti istehsalında hasilatın və məhsul buraxılışının uçotu üzrə istifadə edilən gündəlik sənədlərin tətbiqi daha əlverişli olardı.

Məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasına nəzarət və əmək ödənişi fondundan səmərəli istifadə olunmasının operativ təhlilini aparmaq üçün bir sıra müəssisələrdə əmək ödənişi üzrə naryadlarda əmək haqqı üzrə kənarlaşmaların gündəlik, on günlük (həftəlik) və aylıq uçotu aparılır.

Tədqiqat apardığımız müəssisənin 3 saylı sexində əmək ödənişi fondundan kənarlaşmanı nəzərdən keçirək.

Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi tədqiqat apardığımız müəssisənin 3 №-li sexində əmək ödənişi fondundan kənarlaşmalara müxtəlif amillər təsir göstərilmişdir. Belə ki, 402 saylı sifariş üzrə istehsal edilmiş məmulatlar – normal iş şəraitinin pozulması ilə əlaqədar olaraq 20 mln manat, normadan artıq işləməyə görə 5 mln manat və brak məhsulun düzəldilməsi üçün 11 mln

manat əlavə əmək haqqı sərf edilmişdir. Gün ərzində əmək haqqı fondundan

3 saylı sexdə əmək haqqı fondundan kənarlaşmanın operativ təhlili

2 saylı cədvəl

(mln. manatla)

Ayın tarixi	Sifarişin Nəsi	Əmək haqqı fondunun elementləri					Gün ərzində
		Normal iş şəraitindən kənarlaşmalar ilə əlaqədar ödəmələr	Normadan artıq işləməyə görə ödəmələr	Boş dayanmaların ödənməsi	Brak məhsulun düzəldilməsi	Sair ödəmələr	
01/II	306	12	-	9	-	-	21
	402	20	5	-	11	-	36
	617	-	14	-	-	14	28

kənarlaşmanın həcmi isə 36 mln manat olmuşdur. Ona görə də əmək ödənişi üzrə məsrəflərinin operativ təhlilini düzgün təşkil etməklə bütün mənfə halların qarşısı gələcəkdə alınmalıdır.

Əmək ödənişi fondu üzrə ümumi kənarlaşmaların aşkar edilməsi yalnız operativ iqtisadi təhlilin birinci mərhələsi sayılır. Sonrakı operativ təhlil hesablanmış əmək haqqı ödənişinin növləri üzrə plan həcmələrindən kənarlaşmaların aşkar edilməsinə yönəldilmişdir. Bu zaman planda və ya nəzərdə tutulan plandan artıq ödəmələrə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Operativ təhlil üçün lazım olan məlumatların mənbələri ilk sənədlər (boş dayanma aktları, ödəmə vəərəqləri və s.) sayılır.

Əmək ödənişi üzrə məsrəflərin operativ təhlilinin müvəffəqiyyəti sənaye müəssisələrində, bir çox hallırdə yalnız xüsusi xidmət bölmələrinin funksiyalarından deyil, həm də fəhlə kollektivinin özü tərəfindən aparılan nəzarətdən asılıdır.

Əmək ödənişi üzrə məsrəflərin operativ təhlilində ən böyük müvəffəqiyyətə və səmərəyə hesablaşmaların operativ uçotunun mexanikləşdirilməsi yolu ilə aparmaqla nail omlaq olar. Müəssisənin Maşın Hesablama Mərkəzi mövcud sənədlər əsasında əvvəlcədən müəyyən olunmuş istehsal məsrəfləri kodları üzrə işəməzd əmək haqqının bölüşdürülməsi tabulyaqrama – cədvəllərini

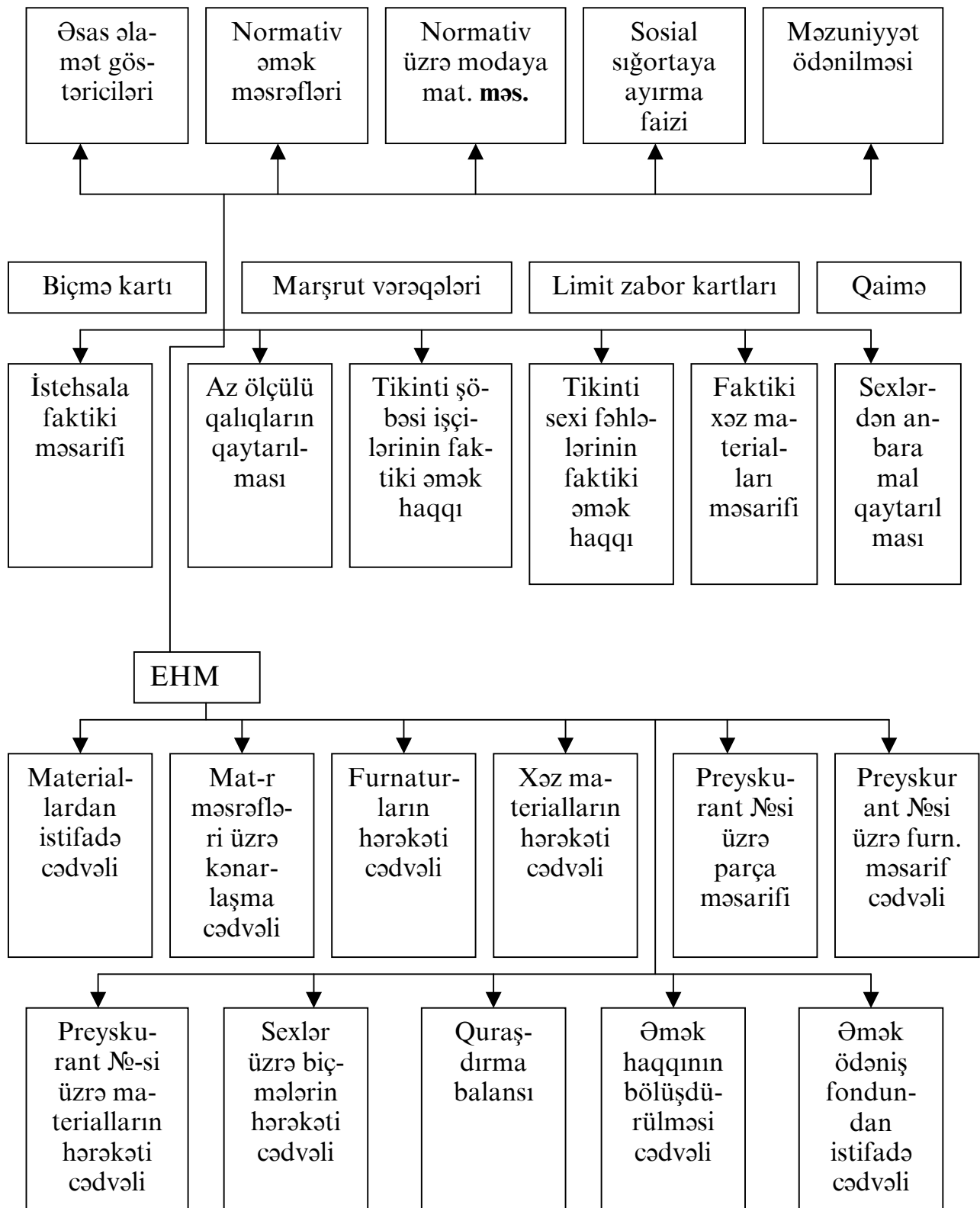
tərtib edirlər. Müəssisələrdə uçotun belə təşkili normativ texnologiyalarda olan bütün kənarlaşmaları operativ təhlil etməyə, normalardan kənarlaşmaların yeri, səbəbləri və müqəssirləri müəyyən etməyə və əmək haqqı məsrəfləri səviyyəsi üzərində operativ təhlil sistemini yaratmağa imkan verir.

Müəssisənin istehsal vahidləri, sexlər və briqadalar üzrə kənarlaşmaların aşkar edilməsi və sistemləşdirilməsi ayrı-ayrı istehsal sahələrində məhsulun maya dəyərinin tərkibində əmək haqqı məsrəflərini nizama salmaq üçün operativ qərarların qəbuluna şərait yaradır.

Sənaye müəssisəsində EHM-də n istifadə etməklə material və əmək məsrəflərinin operativ uçotu və təhlili üçün məlumatların toplanması və verilməsinin sxemini nəzərdən keçirək (sxem 1)

Sənaye müəssisəsində əmək haqqı məsrəflərinin operativ təhlilinin təkmilləşdirilməsinin əsas şərtlərindən biri də əməyin ödənilməsinin mütərəqqi formalarından istifadə edilməsidir. Belə ki, müasir dövrdə bir sıra sənaye müəssisələrində əməyin ödənilməsinin işəməzd forması əvəzinə mükafatlı – vaxtamuzd formasının tətbiqi təcrübəsi sınaqdan çıxmasıdır. Belə bir əvəz etmə alıcıların məhsulun keyfiyyətinə olan tələbinin yüksəlməsi ilə əlaqədardır. Bundan başqa mükafatlı – vaxtamuzd formanın tətbiqi işəməzd forma ilə müqayisədə əmək haqqının hesablanması üzrə əməktutumlu hesablaşmaları təxminən 80 faiz azaldır.

Bu da əmək haqqı məsrəflərinin operativ təhlilinin geniş tətbiqinə şərait yaradır.

Sxem 1. Sənaye müəssisəsində EHM-dən istifadə etməklə material və əmək məsrəflərinin operativ uçotu və təhlili üçün məlumatların toplanması və verilməsinin sxemi

5. İstehsala xidmət və idarəetmə xərclərinin operativ təhlili

Sənaye müəssisələrinin çoxunda, o cümlədən tədqiqat apardığımız sənaye müəssisəsində istehsala xidmət və onun idarəetmə xərclərinin həcmi böyük deyildir. Ona görə də bu xərclərin operativ təhlili əksər sənaye müəssisəsində aparılmır, sadəcə olaraq smeta maddələri üzrə məsrəf normalarının gözlənilməsinə operativ nəzarət yetirməklə kifayətlənir. Bu onunla əlaqədrdir ki, onların faktiki məbləğini hər gün müəyyən etmək mümkün deyildir.

Hazırkı dövrdə istehsala xidmət və idarəetmə xərcləri üzrə kənarlaşmaların uçotu və təhlilin metodiki məsələləri kifayət qədər öyrənilməmişdir.

Bildiyimiz kimi, istehsala xidmət və idarəetmə xərclərinə maşın və avadanlıqlarının saxlanması və istismarı xərcləri, ümumistehsalat və ümumtəsrüfat xərcləri daxildir.

Bu xərclər müəssisənin biznes planında iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış normativlər əsasında ayrı-ayrı maddələr üzrə planlaşdırılır və smetalarda əks etdirilir. Məsrəf smetalarından kənarlaşmalar dekada və ay üzrə mühasibat uçotu məlumatları əsasında müəyyən edilir. Bir çox sənaye müəssisələrində bu sahədə vəsaitin artıq sərf edilməsi haqqında xəbərdarlıq edilməsi üçün operativ təhlil təşkil edilmişdir. O, mövcud ilkin sənədlərin (limit-zabor kartları, ştat cədvəlləri, tələbnamələr və s.) əsasında həyata keçirilir.

Cari təmirə, bina və qurğuların saxlanması, əməyin mühafizəsi və digər istehsala xidmət və idarəetmə xərcləri üzrə kənarlaşmaların operativ təhlili idarəetmə aparıtının və xidmətçi heyətinin əmək haqqı stavkası və köməkçi materialların məsarif normalarına nəzarət edilməsi ilə təşkil edilir. Bu zaman adlarını çəkdiyimiz xərclərin həcmində uyğun olaraq normativlər işləyə bilər. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, istehsala xidmət və idarəetmə xərcləri üzrə kənarlaşmaların müəyyən edilməsində bir sıra şərtləkdə ola bilər. Nəzərdə tutulur ki, bu xərclərin bəzi növləri buraxılan məhsulun miqdarına mütənəsibdir, həqiqətdə həmişə belə olmur.

Texnoloji maşın və avadanlıqların saxlanması və istismarı xərcləri

istehsalın həcmindən asılı olduğuna görə kənarlaşmaları qiymətləndirərək təhlil olunan dövrdə istehsal proqramasının yerinə yetirilməsinə xüsusi fikir vermək lazımdır.

Maşın və avadanlıqların saxlanması və istismarı xərclərinin operativ təhlilini analitik maddələr üzrə aparmaq üçün tədqiqat apardığımız sənaye müəssisəsində 2002-ci ilin dekabr ayının birinci dekadası üzrə olan məlumatları nəzərdən keçirək.

Maşın və avadanlıqların saxlanması və istismarı xərclərinin operativ təhlili

3 saylı cədvəl (mln. manatla)

Maddələrin adı	İstehsal proqramasının yerinə yetirilməsi nəzərə alınmaqla dekada planı	Dekada üzrə faktiki məbləğ	Kənarlaşma (+,-)
1. Avadanlıqların və iş yerlərinin saxlanması xərcləri	2522	2258	-264
2. İstehsal avadanlıqlarının nəqliyyat vasitələrinin cari təmiri	1916	2009	+93
3. Nəqliyyatın saxlanması və istismarı xərcləri	2040	2058	+18
4. İstehsal avadanlıqlarının və nəqliyyat vasitələrinin amortizasiyası	-	-	-
5. Az qiymətli və tez xarab olan əşyaların köhnəlməsinin ödənilməsi və onların bərpası xərcləri	764	660	-104
6. Sair xərclər	-	-	-

Cədvəldə verilən məlumatlara əsasən maşın və avadanlıqların saxlanması və istismarı xərclərini analitik maddələr üzrə nəzərdən keçirək. Belə ki, müəssisədə birinci dekadada avadanlıqların və iş yerlərinin saxlanması xərcləri üzrə tapşırıq 89,6 faiz ($2258:2522 \times 100$) yerinə yetirilmiş 264 mln manat ($2522-2258$) qənaət əldə edilmişdir. Bu qənaət müəssisədə xidmət zonalarının və istehsal sahələri normalarının dəyişilməsi ilə əlaqədar olmuşdur. İstehsal avadanlıqlarının cari təmiri üzrə birinci dekadada 93 mln manat ($2009-1916$) artıq xərc qəza vəziyyətinin yaranması zamanı avadanlıqların xəbərdaredici plan təmiri qrafikinə pozulması ilə əlaqədar olmuşdur.

Ümumistehsalat və ümumtəsərrüfat xərclərinin operativ təhlilinin metodikası maşın və avadanlıqların saxlanması və istismarı xərclərinin operativ təhli-

linin metodikası ilə demək olar ki, eynidir. Bununla belə onlar arasında müəyyən fərqlər də vardır. Belə ki, ümumistehsalat və ümumtəsərrüfat xərclərinin həcmi istehsalın həcmindən asılı deyildir.

6. Sair məsrəflərin operativ təhlili

Məhsul istehsalı ilə əlaqədar sair məsrəf qruplarına müxtəlif növ enerji və yanacaq məsrəfləri, köməkçi sexlərin xidmətlərinin dəyəri, az qiymətli və tez köhnələn əşyaların köhnəlməsi və s. daxildir.

Ümumi təyinatlı iş və xidmətlərə yanacaq və enerji məsrəflərinin operativ təhlilində normadan kənarlaşmaların və onların səbəblərini gündəlik aşkar etməlidir. Belə kənarlaşmalar gündəlik olaraq yanacaq, enerji, su buxarı vahidinin plan qiymətləri ilə natural ifadədə faktiki sərf edilmiş miqdarını plandan olan kənarlaşmasına bölmək lazımdır. gün ərzində faktiki məsrəf haqqında məlumatları saygac göstəricilərinə əsasən asanlıqla müəyyən etmək mümkündür. Onların təsərrüfat ehtiyacları üçün məsrəfi hesablanılmır, belə ki, bu halda məsrəflərin həcmi buraxılan məhsulun həcmindən asılı olmur. Yanacaq və enerji məsrəflərinin operativ təhlili üçün hər bir sex üzrə aşağıdakı formada analitik cədvəl tərtib edilir.

Yanacaq, elektrik enerjisi və su buxarının normadan artıq və ya az sərf edilməsi aşkar edildikdə sexin rəhbərliyi konkret olaraq bu artıq sərf edilmənin səbəblərini, müqəssir şəxsləri göstərməlidir.

Yanacaq və enerji məsrəflərinin operativ təhlili

4 saylı cədvəl

Ayn tarixi	Yanacaq məsrəfi			Elektrik enerjisi məsrəfi (kvt-saatla)			Su buxarı məsrəfi (Q kal)		
	Faktiki buraxıl-malı məhsula plan üzrə	Fak-tiki	Kənar-laşma (+,-) (sətr 1-sətr2)	Faktiki buraxıl-malı məhsula plan üzrə	Fak-tiki	Kənar-laşma (+,-) (sətr5 -sətr4)	Faktiki buraxıl-malı məh-sula plan üzrə	Fak-tiki	Kənar-laşma (+,-) (sətr 8-sətr7)
I/XII-2002	4563	4241	-322	514	568	+54	1275	1214	-61

Məhsulun maya dəyərinin səviyyəsinə digər qeyri-istehsal xərcləri də (cərimələr, peniyalar, material itkilərinin silinməsi və s.) təsir göstərir. Bu xərclərin və itkilərin operativ iqtisadi təhlili hər bir məsrəf növü üzrə onların yaranma yerləri, səbəbləri və müqəssir şəxsləri göstərilməklə aparılmalıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLARIN SİYAHISI

1. Аксененко А.Ф. «Себестоимость в системе управления отраслью (учет и анализ), Москва «Экономика», 1984
2. Абдукеримов И.Т. «Анализ хозяйственной деятельности потребительской кооперации», Москва «Экономика»-1984
3. Абалкин Л.И. «Анализ хозяйственной деятельности потребительской кооперации». Москва «Экономика», 1984
4. Баканов М.И., Шеремет А.Д. «Теория экономического анализа», Москва, «Финансы и статистика», 1996, 1999, 2000
5. Баканов М.И., Смирнов А. «Экономический анализ и коммерческий расчет», «Коммерческий вестник» №6, 1991
6. Əliyev R.R. «İqtisadi təhlilin nəzəriyyəsi» Bakı Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti 2002
7. Анализ хозяйственной деятельности в промышленности (под общей. ред. Стражева П.) Минск, выш. шк. 1997
8. Ковалев В.В. «Финансовый анализ», Москва, «Финансы и статистика», 1998
9. Кондраков Н.П. «Бухгалтерский учет, анализ хозяйственной деятельности и аудит в условиях рынка», Москва, НКЦ «Перспектива», 1992
10. Крайнина М.Н. «Финансовое состояние предприятия», Методы оценки, Москва «ДИС», 1997
11. Ефимова О.В. «Как анализировать финансовое положение предприятия», Москва, «Бизнес-школа», Интел-Сит 1994
12. Ковалев В.В. «Финансовый анализ», Москва «Финансы и статистика», 1995
13. Петров В.В., Ковалев В.В. «Как читать баланс», Москва, «Финансы и статистика», 1993

14. Русак Н.А.,
Русак В.А. «Финансовый анализ субъекта хозяйствования, Минск, «Высшая школа», 1997
15. Г.В. Савицкая «Анализ хозяйственной деятельности предприятия», Минск, «Новое знание», 2000
16. Палий В.Ф.,
Палий Ф.В. «Финансовый учет», Москва, 1998
17. Прыкин Б.В. «Технико-экономический анализ производства» «ЮНИТИ», Москва, 2000
18. Прыкин Б.В. «Экономический анализ предприятия», «ЮНИТИ», Москва 2000
19. Мюллер Г.,
Гершон Х., Минск Г. «Учет:-Международная перспектива», Москва, 1996
20. Соколов Я.Б. «Бухгалтерский учет от истоков до наших дней», Москва, 1996
21. Соколов Я.Б. «Очерки по истории бухгалтерского учета», Москва, 1991
22. Кондраков Н.П. «Бухгалтерский учет», Москва, 2000
23. Под. ред.
Безруких С.П. «Бухгалтерский учет», Москва, 1996
24. Савицкая Г.В. «Анализ хозяйственной деятельности предприятия», Минск, «Высшая школа», 1998
25. Шермент А.Д.,
Негашев Е.В. «Методика финансового анализа», Москва, «ИНФРА-М», 1999
26. Шермент А.Д.,
Сайфулин Р.С. «Методика Финансового Анализа», Москва «ИНФРА», 1996
27. Козлова О.И. и др. «Оценка кредитоспособности предприятия», Москва АО «АРГО», 1993
28. Ковалев В.В. «Финансовый анализ: - управления капиталом, выбор инвестиции, анализ отчетности», Москва, «Финансы и статистика», 1996

- 29.Кравченко Л.И. «Анализ финансового состояния предприятия», Минск, ПКФ, Экаунг, 1994
- 30.Кафказ И.И., Самборский В.И. «Теория экономического анализа», Киев, «Высшая школа», 1989
- 31.Танков Д.А. «Современные методы анализа финансового положения», Минск. ООО «Профит», 1995
- 32.Палий В.Ф. «Новая бухгалтерская отчетность. Содержание, методика анализа», Москва, Библиотека журнала «Контроллинг», 1991
- 33.Любушин Н.Г., Лещева В.Б., Дьякова В.Г. «Анализ финансово-экономической деятельности предприятия». Москва, 2000
- 34.Любенский Л.Г. «Анализ затрат на производство и эксплуатацию изделий», Москва «Финансы и статистика», 1991
- 35.Русак Н.А., Русак В.А. «Основы финансового анализа», Минск, ООО. «Мерквание», 1995
- 36.Русак Н.А., «Экономический анализ в условиях самофинансирования предприятий», Минск, 1989
- 37.Робертсон Д.Ж. «Краткое руководство по стандартам и нормам аудита», Москва «Финансы и статистика», 1992
- 38.Стойнов Е.А., Стоянова Е.С. «Аудит экспертная диагностика», Москва, «Финансы и статистика», 1992